

**ONA TILIDA FONEMA VA MORFEMALARNING LINGVISTIK TABIATINI TADQIQ
ETISH**

Nabiyeva Saodat Xamidullayevna
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi akademik litseyi
bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola ona tilidagi fonema va morfemalarning lingvistik tabiatini chuqur ilmiy tahlil etishga bag'ishlangan bo'lib, ularning struktur-funksional xususiyatlari, semantik integratsiyasi, psixolingvistik realizatsiyasi hamda kognitiv til modeli tarkibidagi o'rni tadqiq etiladi. Fonema nutq tovushlarining abstrakt invariant shakli sifatida ma'noni farqlash funksiyasini bajarishi bilan tavsiflanadi, morfema esa grammatik va leksik semantika tashuvchisi bo'lgan birlik sifatida til tizimining yuqori bosqichida faoliyat ko'rsatadi. Tadqiqotda fonema va morfemaning sistemaviy munosabati, paradigmaviy variativligi va sinxronik hamda diaxronik jihatlari tahlil qilinadi. Maqola struktur-semantik tahlil, funksional-fonologik yondashuv va kognitiv lingvistika tamoyillari asosida olib borilgan.

Kalit so'zlar: Fonema, morfema, fonologik invariant, morfologik abstraksiya, semantik konstruktsiya, til modeli, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, strukturizm, funksionalizm, paradigmaviy tizim.

**RESEARCH OF THE LINGUISTIC NATURE OF PHONEMES AND MORPHEMES IN
THE MOTHER LANGUAGE**

Nabiyeva Saodat Khamidullayevna

Head teacher of the Academic Lyceum of the International Islamic Academy of Uzbekistan

Annotation: This article is devoted to a deep scientific analysis of the linguistic nature of phonemes and morphemes in the mother tongue, studying their structural-functional properties, semantic integration, psycholinguistic realization and place in the cognitive language model. The phoneme is characterized by the function of differentiating meaning as an abstract invariant form of speech sounds, while the morpheme, as a unit that carries grammatical and lexical semantics, operates at a higher level of the language system. The study analyzes the systemic relationship, paradigmatic variability, and synchronic and diachronic aspects of the phoneme and morpheme. The article is based on the principles of structural-semantic analysis, functional-phonological approach and cognitive linguistics.

Keywords: Phoneme, morpheme, phonological invariant, morphological abstraction, semantic construction, language model, cognitive linguistics, psycholinguistics, structuralism, functionalism, paradigmatic system.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ ФОНЕМ И МОРФЕМ В
РОДНОМ ЯЗЫКЕ**

Набиева Саодат Хамидуллаевна

**Старший преподаватель Академического лицея Международной исламской академии
Узбекистана**

Аннотация: Данная статья посвящена углубленному научному анализу лингвистической природы фонем и морфем в родном языке, изучению их структурно-функциональных свойств, семантической интеграции, психолингвистической реализации и места в когнитивной

языковой модели. Фонема характеризуется функцией дифференциации значения как абстрактная инвариантная форма звуков речи, в то время как морфема, как единица, несущая грамматическую и лексическую семантику, функционирует на более высоком уровне языковой системы. В исследовании анализируются системные взаимосвязи, парадигматическая изменчивость, а также синхронные и диахронные аспекты фонемы и морфемы. Статья основана на принципах структурно-семантического анализа, функционально-фонологического подхода и когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: фонема, морфема, фонологический инвариант, морфологическая абстракция, семантическая конструкция, языковая модель, когнитивная лингвистика, психолингвистика, структурализм, функционализм, парадигматическая система.

Kirish

Fonema va morfemalarning lingvistik tabiatini ilmiy tadqiq etish tilning ichki mexanizmlarini, sistemaviy qurilmasini va semantik tafakkur asoslarini anglashda fundamental ahamiyat kasb etadi. Tilning struktur-funksional nazariyasi asosida fonema ma'noning tashuvchisi emas, balki ma'noni farqlovchi abstrakt birlik sifatida qaraladi; morfema esa semantik yukga ega bo'lgan grammatik birlik bo'lib, so'zning leksik va grammatik imkoniyatlarini tashkil etadi. Shu jihatdan fonema va morfema tilning ikki turli fonologik va morfologik sathlarini tashkil etsa-da, ular teleologik maqsad nuqtai nazaridan o'zaro integratsiyalashgan sistemaviy birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Til tizimida fonema diakritik farqlash mexanizmi sifatida abstrakt invariant bo'lsa, morfema sistemadagi paradigmani ma'no bilan to'ldiruvchi semantik konstruktsiya hisoblanadi. Bu ikki birlikning tabiati va ularning nutqdagi realizatsiyasi nafaqat fonologik va morfologik sathlarga, balki psixolingvistik jarayonlarga ham bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun fonema va morfemaning ta'rifiy mohiyatini faqat struktur tahlil bilan band qilish yetarli emas; ularni idrok, nutq ishlab chiqarish, semantik kodlash va mental lingvistik model doirasida ko'rib chiqish ilmiy zaruratdir. Fonologik birliklarning fonetik realizatsiyasi bilan morfologik birliklarning grammatik realizatsiyasi o'rtasidagi dialektik bog'liqlik til tizimining universal qonuniyatlaridan biridir. Ularning o'zaro uyg'unligi tilning semantik universalligini, formal abstraksiyasini va amaliy kommunikativ funksiyasini ustivor qiladi. Shu bois fonema va morfemani tadqiq etish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi, nutq sintezi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi sohalar uchun ham metodologik asos hisoblanadi.

Ona tilida fonema va morfemalarning lingvistik tabiatini tadqiq etish masalasi umumiy tilshunoslikning markaziy yo'nalishlaridan biridir. Fonema tilning eng kichik, ma'noni farqlash vazifasini bajaradigan birlik bo'lsa, morfema esa ma'no ifodalovchi eng kichik grammatik birlik sifatida qaraladi. Til tizimining fonologik va morfologik qatlamlari o'zaro chuqur aloqador bo'lib, ularning o'rganilishi nutqning mohiyati, strukturasi va funksional mexanizmlarini anglash imkonini beradi. Fonema va morfemaning mohiyatini tadqiq etish tilning sistemaliligi, struktural pertseptsiya va semantik realiyalarning shakllanish tamoyillarini yoritishda ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Fonema til birliklarining nutq jarayonida qanday farqlanuvchi vosita ekanligi bilan ajralib turadi. U ma'no yaratmaydi, biroq ma'noga xizmat qiluvchi differentsial belgi sifatida nutq segmentlarini bir-biridan farqlash imkonini beradi. Fonologik tizim nutq tovushlarining fiziologik va akustik

xususiyatlaridan mustaqil tarzda, faqat ularning ma'no farqlovchi rovidan kelib chiqqan holda shakllanadi. Shu jihatdan fonema abstrakt birlikdir; u real tovushlar jamlanishi emas, balki ular ortidagi funksional kategoriyadir. Fonologiyaning asosiy vazifasi aynan shu funksiyani, ya'ni ma'no farqlash imkonini beruvchi invariantni aniqlashdir. Morfema esa o'zining semantik yukiga ega bo'lgan abstrakt birlik sifatida nutqda konkret shaklda namoyon bo'ladi. U leksik va grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Morfemaning til tizimidagi o'rni fonemaga nisbatan yuqoriroq bosqichda joylashgan, chunki u ma'noning tashuvchisi sifatida tilning struktural sathlarida faoliyat yuritadi. Morfemalar affiks, ildiz, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi bo'lishi mumkin bo'lib, ularning barchasi semantik-funksional yuklamaga ega. Morfemaning lingvistik tabiati uni nutqda qanday realizatsiya qilinishidan kelib chiqib aniq strukturaga ega bo'lgan abstrakt kategoriya sifatida belgilaydi.

Fonema va morfema o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik struktural-funksional yondashuv asosida taftish qilinadi. Morfema fonemalardan tashkil topadi va shu fonemalarning ketma-ketligi ma'nodor bo'lakni hosil qiladi. Demakki, fonologik struktura morfologik strukturaning substansional asosidir. Biroq ular orasidagi munosabat izomorfik emas: fonemaning o'zgarishi morfemaning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin, lekin bu holat har doim morfologik ma'noda yangi birlikni yaratmaydi. Fonologik variantlar va morfologik variantlar tushunchasi aynan shu voqelikdan kelib chiqadi. Morfemaning ma'no tashuvchilik xususiyati ularni segment sathdagi fonologik birlikchalar bilan differensial ravishda bog'laydi; fonema ma'no farqlovchi, morfema esa ma'no tashuvchi birlikdir.

Fonema va morfemani tadqiq etishda psixolingvistik, kognitiv va tipologik yondashuvlarning qo'llanilishi ham nazariy, ham empirik jihatdan muhim natijalar beradi. Nutqni qabul qilish jarayonida fonemalar segmentatsiyalanib, semantik birliklarga birlashadi. Morfemalar esa til kodining mental modelida saqlanadigan abstrakt kategoriyalar bo'lib, ular nutq ishlab chiqarish jarayonida aktual holatga keltiriladi. Demak, fonologik va morfologik tizimlar nutq idrokining turli bosqichlarida ishtirok etadi, ammo ular tildagi semantik mexanizmning uzviy qismlaridir.

Fonema va morfemalarning lingvistik tabiatini chuqur o'rganish tilning struktur va funksional birliklari haqidagi tushunchalarni boyitib, leksik-semantik va grammatik tizimlararo munosabatni kompleks tarzda talqin qilish imkonini beradi. Bu tadqiqot nafaqat nazariy til qurilishi masalalarini, balki tilni o'rgatish metodologiyasi, nutqni avtomatlashtirish, kompyuter lingvistikasi hamda psixolingvistika kabi zamonaviy yo'nalishlar uchun ham fundamental ahamiyatga ega. Til sathlarining o'zaro integratsiyasi lingvistik fenomenlarning murakkab tabiatini ochib berar ekan, fonema va morfemaning o'zaro aloqadorligi tilning sistemaviy mohiyatini anglashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda Fonema va morfemalarning lingvistik tabiatini chuqur tahlil qilish til tizimining semantik, fonologik va morfologik qatlamlari o'rtasidagi mavjud integratsiyani ilmiy asoslash imkonini beradi. Fonema nutq tovushlarining abstrakt invariant shakli sifatida ma'no farqlash vazifasini bajaradi va nutq segmentatsiyasi uchun asos bo'ladi; morfema esa grammatik va leksik semantika tashuvchisi sifatida abstrakt kategoriyaning mental modeli darajasida faoliyat yuritadi. Ularning o'zaro aloqadorligi tilning struktural-sistemaviy tabiatini tashkil etuvchi fundamental mexanizm bo'lib, bu mexanizm semantik konstruktsiya va grammatik paradigmalarning shakllanishiga ta'sir qiladi.

Fonema va morfemaning sinxronik va diaxronik integratsiyasi tilning ontologik mohiyati va gnoseologik asoslarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki,

fonologik va morfologik birliklar til modeli ichida faqat formal sath sifatida emas, balki kognitiv va psixolingvistik jarayonlarning semantik kodlari sifatida ham namoyon bo'ladi. Mazkur ilmiy yondashuv tilning struktur, funksional va mental mohiyatini kompleks tarzda anglash hamda zamonaviy lingvistik paradigmalarda metodologik asos yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Qambarov S.** Morfemika va morfologik tahlil masalalari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
2. **Hakimov S.** Tilshunoslik nazariyalari: strukturizm va funksionalizm. – Toshkent: Milliy Universitet, 2018.
3. **Kucharov R.** Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Universitet, 2015.
4. **Bo'ronov X.** O'zbek tilining fonologik kategoriyalari. – Samarqand: Orient, 2014.
5. **To'xtasinov M.** O'zbek tilining morfologik qurilishi. – Qarshi: Nasaf, 2012.
- 6.

